

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 41 (2013)

Αφιέρωμα: Από τη σκοπιά του φύλου: όψεις της κρίσης

«Είναι ένας νέος τρόπος να ακουστεί η φωνή μου»: έμφυλες διαστάσεις της συλλογικής και ατομικής δράσης στην Αθήνα της κρίσης

Μανίνα Κακεπάκη

doi: [10.12681/hpsa.14535](https://doi.org/10.12681/hpsa.14535)

Copyright © 2017, Μανίνα Κακεπάκη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κακεπάκη Μ. (2017). «Είναι ένας νέος τρόπος να ακουστεί η φωνή μου»: έμφυλες διαστάσεις της συλλογικής και ατομικής δράσης στην Αθήνα της κρίσης. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 41, 35–59.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.14535>

«ΕΙΝΑΙ ΕΝΑΣ ΝΕΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΝΑ ΑΚΟΥΣΤΕΙ Η ΦΩΝΗ ΜΟΥ»: ΕΜΦΥΛΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Μανίνα Κακεπάκη*

Στο άρθρο καταγράφονται οι μορφές κοινωνικής αντίδρασης και κινητοποίησης στην Αθήνα εν μέσω κρίσης, με βασικό ερευνητικό ερώτημα το κατά πόσο η μεταβλητή του φύλου συνιστά στοιχείο διαφοροποίησης. Τα δεδομένα προέρχονται από έρευνα που διεξήχθη την άνοιξη του 2012 σε αντιπροσωπευτικό δείγμα νοικοκυριών της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας με τη μέθοδο των προσωπικών συνεντεύξεων και με τη χρήση κλειστού ερωτηματολογίου. Από την ανάλυση δεν προκύπτει στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ φύλου και μορφών δράσης, καθώς διαπιστώνεται ότι τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο γυναίκες και άνδρες υιοθετούν ανάλογες συμμετοχικές πρακτικές, με τις γυναίκες να εμφανίζουν χαμηλότερα ποσοστά μόνο στις θεομικές πολιτικές πρακτικές. Παράλληλα διερευνώνται τα κίνητρα ανάληψης των εν λόγω δράσεων και ο τρόπος με τον οποίο νοηματοδοτείται η ανάληψή τους από τα έμφυλα υποκείμενα.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πολιτική συμμετοχή και οι ποικίλες μορφές της αποτελούν πεδίο έρευνας στον χώρο της πολιτικής επιστήμης εδώ και δεκαετίες. Εργασίες όπως αυτή των Barnes και Kaase¹ και των Verba, Nie και Kim² συνιστούν κλασικά παραδείγματα σχετικής συγκριτικής έρευνας. Οι εργασίες αυτές προώθησαν

* Η Μανίνα Κακεπάκη είναι δρ. Πολιτικής Επιστήμης του ΕΚΠΑ και ερευνήτρια στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. Η συγγραφέας ευχαριστεί θερμά την Κατερίνα Ηλιού, τον Γιάννη Καραγιάννη καθώς και τους/τις δυο ανώνυμους/ες αξιολογητές/τριες για τα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους σε προηγούμενες εκδοχές του άρθρου.

1. S. Barnes - M. Kaase κ.ά., *Political Action. Mass Participation In Five Western Democracies*, Sage, Beverly Hills-Καλιφόρνια 1979.

2. S. Verba - N.H. Nie - Jae-On Kim, *Participation and political equality: A seven nation comparison*, Chicago University Press, Σικάγο 1978.

συγκεκριμένες εννοιολογήσεις της πολιτικής συμμετοχής στις οποίες βασίστηκαν παράλληλα και συγκεκριμένες κλίμακες μέτρησής της. Σύμφωνα με τις σχετικές αντιλήψεις η πολιτική συμμετοχή ταυτίζεται ως επί το πλείστον με την εμπλοκή (engagement) στις εκλογές και σε δράσεις που αναπτύσσουν καθιερωμένες θεσμικές οντότητες στο πλαίσιο των δημοκρατικών πολιτικών συστημάτων (πολιτικά κόμματα, ομάδες πίεσης κ.λπ.).³

Η αναγωγή της πολιτικής συμμετοχής ως έκφραση εμπλοκής σε θεσμοθετημένες διαδικασίες, όπως αυτή των εκλογών, αποτελεί περιοριστική οπτική εάν συυπολογιστούν οι σημαντικές μεταβολές που έχουν επέλθει ήδη από τη δεκαετία του 1970 στα κοινωνικά συστήματα αξιών και στα πρότυπα ατομικής και συλλογικής δράσης. Στις συνθήκες αυτές των «μετα-υλιστικών αξιών», όπως χαρακτηρίστηκαν,⁴ αναδύονται «νέες» ή «μη συμβατικές» μορφές συμμετοχής και τα άτομα αναπτύσσουν πολιτική δράση με ποικίλους τρόπους οι οποίοι δεν περιορίζονται σε «παραδοσιακές» πρακτικές και στη χρονική συγκυρία των εκλογών. Έτσι για παράδειγμα πρακτικές αναφορικά με την κατανάλωση και τα πρότυπά της (απ' όπου έχει προκύψει και η έννοια της «κριτικής» ή «πολιτικής» κατανάλωσης), στην οποία εντάσσονται τακτικές όπως το μοϊκοτάζ προϊόντων ή η σκόπιμη αγορά συγκεκριμένων ειδών,⁵ αναδεικνύονται σε τρόπους άσκησης πολιτικής παρέμβασης και έκφρασης.

Σε προσεγγίσεις στις οποίες η πολιτική συμμετοχή εκλαμβάνεται με την περιοριστική οπτική των «παραδοσιακών» πρακτικών (συμμετοχή σε εκλογές, υποστήριξη ορισμένου κόμματος ή υποψηφίου κ.λπ.) το φύλο φαίνεται πως αποτελεί μεταβλητή διαφοροποίησης. Υποστηρίζεται εν προκειμένω πως

3. Για τις ανάγκες του άρθρου θα χρησιμοποιούμε εναλλακτικά τους όρους «συμμετοχή» και «εμπλοκή» προκειμένου να περιγράψουμε τις ενέργειες εκείνες που έχουν ξεπεράσει το στάδιο της συμμετοχικής προδιάθεσης και έχουν μετουσιωθεί σε πράξη, ανεξάρτητα από το εάν η πράξη αυτή εντάσσεται στις δράσεις κάποιας θεσμοθετημένης συλλογικότητας ή συνιστά εξατομικευμένη μορφή έκφρασης. Για μια περιεκτική αναδρομή στην εννοιολόγηση και στους τρόπους μέτρησης των σχετικών εννοιών βλ. J. Teorell - M. Torcal - J.R. Montero, «Political Participation. Mapping the Terrain», στο J. van Deth κ.ά. (επιμ.), *Citizenship and Involvement in European Democracies. A Comparative Analysis*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2007, σ. 334-357 καθώς και ολόκληρο τον τόμο.

4. Βλ. R. Ingehart, *Culture shift in advanced industrial society*, Princeton University Press, Princeton 1990.

5. Βλ. P. Norris, *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2002· L.S. Yates, «Critical Consumption», *European Societies*, τόμ. 13, τχ. 2, 2011, σ. 191-217· D. Stolle - M. Hooghe - M. Micheletti, «Politics in the supermarket: Political consumerism as a form of political participation», *International Political Science Review*, τόμ. 26, τχ. 3, 2005, σ. 245 -269.

οι άνδρες συμμετέχουν περισσότερο σε σχέση με τις γυναίκες παρά τις σημαντικές εξελίξεις οι οποίες έχουν σημειωθεί από τη δεκαετία του 1970 και εντεύθεν.⁶ Τα χαμηλά ποσοστά συμμετοχής των γυναικών σε συμβατικές μορφές πολιτικής εμπλοκής (ενδιαφέρον για την πολιτική, συμμετοχή σε πολιτικές συζητήσεις, σε κόμματα και συνδικάτα) ερμηνεύονται με αναφορά στις εξής δέσμες παραγόντων:

1. *Κοινωνικο-οικονομικοί παράγοντες*: οι γυναίκες συμμετέχουν σε μικρότερο βαθμό στην αγορά εργασίας, έχουν χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης, καταλαμβάνουν ιεραρχικά χαμηλότερες θέσεις εργασίας και στερούνται συμβολικών (κοινωνική δικτύωση) και υλικών (χρόνος και χρήμα) πόρων οι οποίοι υποβοηθούν την πολιτική συμμετοχή.

2. *Ψυχολογικοί παράγοντες*: λόγω του διαφορετικού τρόπου κοινωνικοποίησης ανδρών και γυναικών και την υπαγωγή τους σε στερεότυπα φύλου οι γυναίκες εμφανίζουν χαμηλότερα ποσοστά ψυχολογικής προδιάθεσης για εμπλοκή στην πολιτική, ενώ διαπνέονται από χαμηλό αίσθημα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής αποτελεσματικότητας (internal and external inefficacy).⁷

3. *Θεσμικοί παράγοντες*: οι γυναίκες υφίστανται θεσμικά εμπόδια πρόσβασης στις πολιτικές διαδικασίες (με χαρακτηριστικότερο το δικαίωμα ψήφου) η άρση των οποίων δεν μπορεί να καλύψει το χάσμα προηγούμενων δεκαετιών.

Η κριτική που έχει ασκηθεί στις εν λόγω προσεγγίσεις για τις διαφορές στα επίπεδα πολιτικής συμμετοχής ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες μπορούν να συνοψισθούν σε δύο βασικές κατηγορίες. Στην πρώτη περιλαμβάνονται αυτές οι οποίες τονίζουν την ανάγκη μελέτης των διαφορών στο εσωτερικό κάθε κατηγορίας, καθώς είναι λανθασμένο να αντιμετωπίζονται «γυναίκες» και «άνδρες» ως αδιαφοροποίητες κοινωνικές κατηγορίες.⁸ Μεταβλητές ό-

6. Για μια παρουσίαση της σχετικής συζήτησης καθώς και την κριτική που έχει ασκηθεί βλ. N. Burns - K.L. Schlozman - S. Verba, *The Private Roots of Public Action: Gender, Equality, and Political Participation*, Harvard University Press, Cambridge MA 2001, σ. 61 κ.ε., και Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά. Θεωρία, έρευνα και ελληνική πολιτική*, Σαββάλας, Αθήνα 2012, ιδιαίτερα σ. 270-278.

7. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε σχετική μέτρηση που έγινε το 2006 ένα ποσοστό του πληθυσμού θεωρούσε ότι ο λόγος για τον οποίο δεν υπάρχουν πολλές γυναίκες στο κοινοβούλιο και στην κυβέρνηση ήταν επειδή «οι γυναίκες δεν έχουν τις αναγκαίες ικανότητες» (για τις εξελίξεις στις αντιλήψεις των κατοίκων της Αθήνας βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα - Μ. Κακεπάκη - Α. Νικολάου, «Εξέλιξη των αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις στην Αθήνα, 1988-2006», στο Θ. Μαλούτας κ.ά. (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου αιώνα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2009, σ. 247-278).

8. Βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά. Θεωρία, έρευνα και ελληνική πολιτική*, ό.π., σ. 276-277.

πως η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, το επάγγελμα και η οικογενειακή κατάσταση έχουν καθοριστική σημασία για το εύρος, την έκταση και την ένταση των μορφών πολιτικής συμμετοχής στο εσωτερικό των έμφυλων κατηγοριών.

Στη δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονται κριτικές που εστιάζουν στην έμφυλη προκατάληψη (gender bias) η οποία εμπεριέχεται στον τρόπο μέτρησης και αξιολόγησης της πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής.⁹ Στο πλαίσιο αυτό τονίζεται η ανάγκη να δοθεί έμφαση όχι μόνον στην ποσοτική διαφοροποίηση (μικρότερο ή μεγαλύτερο εύρος συμμετοχής των γυναικών), αλλά και στην ποιοτική (εμπλοκή των γυναικών σε διαφορετικού τύπου δράσεις), καθώς οι δείκτες πολιτικής συμμετοχής που έχουν διαμορφωθεί διαχρονικά έχουν ανδροκεντρική προσέγγιση: αποδίδουν έμφαση σε πρακτικές στις οποίες παραδοσιακά οι άνδρες εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά εμπλοκής (ψήφος, συμμετοχή σε κόμματα και συνδικάτα) και παραβλέπουν ή υποβαθμίζουν μη θεσμοθετημένες μορφές δράσης στις οποίες οι γυναίκες εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής.¹⁰

Συνοπλογίζοντας τις ενστάσεις που εγείρονται στην περιοριστική εννοιολόγηση της πολιτικής συμμετοχής αλλά και τα ευρήματα ερευνών που διεξάγονται στις σύγχρονες συνθήκες των ρευστών όσο και μεταβαλλόμενων μορφών πολιτικής έκφρασης και δράσης,¹¹ μπορούν να προταθούν δύο βασικές υποθέσεις έρευνας: πρώτον ότι άνδρες και γυναίκες εμφανίζουν διαχρονικά διαφορετικές μορφές πολιτικής συμμετοχής όταν η τελευταία εκλαμ-

9. Είναι γεγονός ότι οι φεμινιστικές σπουδές και οι σπουδές φύλου αντιμετώπισαν με ιδιαίτερη επιφυλακτικότητα τη χρήση ποσοτικών μεθόδων ανάλυσης. Για μια συνεκτική παρουσίαση της σχετικής συζήτησης και κριτικής βλ. N. Spierings, «The inclusion of quantitative techniques and diversity in the mainstream feminist research», *European Journal of Women's Studies*, τόμ. 19, τχ. 3, 2012, σ. 331-347.

10. Βλ. N. Burns - K.L. Schlozman - S. Verba, *The Private Roots of Public Action: Gender, Equality, and Political Participation*, ό.π., σ. 63 και V. Randall, *Women and Politics. An international perspective*, University of Chicago Press, Σικάγο 1987.

11. Η βιβλιογραφική παραγωγή σχετικά με τη διεύρυνση της έννοιας της πολιτικής συμμετοχής καθώς και την εμπειρική διερεύνηση αυτής μέσα από την οπτική του φύλου είναι πλέον ιδιαίτερα εκτεταμένη. Ενδεικτικά και μόνο αναφέρουμε: A. Harell, «Equal participation but separate paths? Women's social capital and turnout», *Journal of Women, Politics & Policy*, τχ. 30, 2009, σ. 1-22· R. Campbell, «Leaders, footsoldiers and befrienders: The gendered nature of social capital and political participation in Britain», *British Politics*, τόμ. 8, τχ. 1, 2013, σ. 28-50· H. Coffe - C. Bolzendahl, «Same game, different rules? Gender differences in political participation», *Sex Roles*, τχ. 62, 2010, σ. 318-333· D. Stolle - M. Hooghe, «Shifting Inequalities», *European Societies*, τόμ. 13, τχ. 1, 2011, σ. 119-142, και A. Gallego, «Unequal Political Participation in Europe», *International Journal of Sociology*, τόμ. 37, τχ. 4, 2007, σ. 10-26.

βάνεται στην περιοριστική-παράδοσιακή εκδοχή της και αφορά συγκεκριμένες μορφές ατομικής και συλλογικής πολιτικής δράσης· δεύτερον ότι στις σύγχρονες συνθήκες, όπου αναδύονται νέες μορφές ατομικής/συλλογικής πολιτικής δράσης και η «διευρυμένη» πρόσληψη της πολιτικής συμμετοχής συνιστά παραγωγικότερη ερευνητική προοπτική, το φύλο δεν αποτελεί διαφοροποιητική μεταβλητή.

2. ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ 2002-2011 ΚΑΙ Η ΣΥΓΚΥΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Η οικονομική κρίση που διέρχονται οι χώρες της ευρωζώνης από το 2008 με τις ποικίλες κοινωνικές και πολιτικές διασυνδέσεις της αποτελεί πλέον πηγή συστηματικής επιστημονικής ενασχόλησης και προβληματισμού. Σε μια προσπάθεια να ερμηνευτούν οι αιτίες της, αλλά και να διαγνωσθούν ποικίλες επιπτώσεις της ιδίως στο πεδίο των αξιών, των στάσεων και των συμπεριφορών, προτείνονται διάφορες εννοιολογήσεις και θεωρητικοί προβληματισμοί.¹² Σημείο σύγκλισης αυτών των προσεγγίσεων αποτελεί η αντίληψη ότι η τρέχουσα οικονομική κρίση ανακλύπει ως μια νέα διαιρετική τομή η οποία μεταξύ άλλων καθιστά μια ολόκληρη γενιά «γενιά της κρίσης».¹³

Οι χωρικές διαστάσεις και επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, με ιδιαίτερη αναφορά στην περίπτωση της Αθήνας, πυροδότησαν και το ενδιαφέρον της ερευνητικής κοινότητας, καθώς ξέχωρα από την αναλυτική σημασία της ως το μεγαλύτερο αστικό κέντρο της χώρας, η Αθήνα λειτουργήσει τη διετία 2010-2012 ως συμβολικό αλλά και ουσιαστικό πεδίο αντιπαράθεσης, με ογκώδεις διαδhlώσεις και μαζικές κινητοποιήσεις οι οποίες κορυφώθηκαν τον Ιούνιο του 2011 κατά την ψήφιση του μεσοπρόθεσμου προγράμματος δημοσιονομικής σταθερότητας.¹⁴ Η μαζικότητα που χαρακτήρισε

12. Η βιβλιογραφική παραγωγή που πραγματεύεται διάφορες διαστάσεις της κρίσης είναι όπως ειπώθηκε ιδιαίτερα εκτενής και καλύπτει πολλαπλές διαστάσεις. Περιοριζόμενοι στο πεδίο της κοινωνικής θεωρίας και έρευνας αναφέρουμε ενδεικτικά το αφιέρωμα της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών* (τχ. 134-135 Α'-Β', 2011) καθώς και το Ν. Σεβαστάκης - Γ. Σταυρακάκης, *Λαϊκισμός, αντιλαϊκισμός και κρίση*, Νεφέλη, Αθήνα 2012.

13. Για την έννοια της «πολιτικής γενιάς» καθώς και για προτεινόμενες περιοδολογήσεις στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Οι έφηβοι της Αλλαγής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 80, 1991, σ. 41-69, και Ν. Δεμερτζής - Γ. Σταυρακάκης κ.ά., *Νεολαία: ο ασάθητος παράγοντας*, Πολύτροπον, Αθήνα 2008.

14. Βλ. Θ. Μαλούτας - Γ. Κανδύλης - Μ. Πέτρου - Ν. Σουλιώτης (επιμ.), *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών-Χαροκόπιο Πανεπι-

αυτές τις κινητοποιήσεις και οι καινοτομίες που εισήγαγαν πολλές εξ αυτών προσέλκυσαν το ενδιαφέρον της ερευνητικής κοινότητας σε μια προσπάθεια να καταγραφούν πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις της συλλογικής δράσης σε συνθήκες πρωτόγνωρης οικονομικής κρίσης.¹⁵ Οι περισσότερες εργασίες ωστόσο εστιάζουν σε επιμέρους εκδηλώσεις της συλλογικής δράσης με αποτέλεσμα να μην προκύπτει σφαιρική εικόνα των σχετικών διεργασιών.

Σε μια προσπάθεια να αρθθούν οι εν λόγω αδυναμίες αλλά και να εξεταστεί η πολιτική συμμετοχή στην έμφυλη διάστασή της σε συνθήκες κοινωνικής και οικονομικής κρίσης, θα αναλυθούν εμπειρικά δεδομένα τα οποία προέρχονται από έρευνα που πραγματοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών το πρώτο εξάμηνο του 2012 στην περιοχή της Αττικής, σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 595 ατόμων ηλικίας 15 ετών και άνω.¹⁶ Όπως ήδη σημειώθηκε η συγκεκριμένη χρονική περίοδος είναι βαρύνουσας σημασίας για την καταγραφή των στάσεων και συμπεριφορών των πολιτών, καθώς η κλιμακούμενη οικονομική και κοινωνική κρίση σηματοδότησε πολλαπλές ανακατατάξεις και μεταβολές στο πεδίο της πολιτικής συμμετοχής τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο δημιουργώντας νέα δίπολα και διχοτομήσεις.¹⁷

στίμιο, Αθήνα 2013. Ιδιαίτερα για τον χαρακτήρα των κινητοποιήσεων της πλατείας Συντάγματος, βλ. L. Leontidou, «Athens in the Mediterranean movement of the piazzas. Spontaneity in material and virtual public spaces», *City*, τόμ. 16, τχ. 3, 2012, σ. 299-312, και D. Dalakoglou, «Beyond Spontaneity. Crisis, violence and collective action in Athens», *City*, τόμ. 16, τχ. 5, 2012, σ. 535-545.

15. Βλ. ενδεικτικά X. Chrysochoou - S. Papastamou - G. Prodromitis, «Facing the economic crisis in Greece: the effects of grievances, real and perceived vulnerability, and emotions towards the crisis on reactions to austerity measures», *Journal of Social Science Education*, τόμ. 12, τχ. 1, 2013, σ. 41-49.

16. Η έρευνα με τίτλο «Η ελληνική κοινωνία αντιμέτωπη με την κρίση: Οι επιπτώσεις της κρίσης στο επίπεδο ζωής και στις συμπεριφορές των κατοίκων της περιοχής της Αττικής» (επιστημονικός υπεύθυνος: καθηγητής Θ. Μαλούτας) υλοποιήθηκε από το ΕΚΚΕ το χρονικό διάστημα Νοέμβριος 2011-Ιούνιος 2012 με τη χρήση προσωπικών συνεντεύξεων (PAPI). Το δείγμα διαμορφώθηκε με τη μέθοδο της τυχαίας στρωματοποιημένης δειγματοληψίας στη βάση των απογραφικών στοιχείων του 2001. Θα ήθελα να ευχαριστήσω του/τις φοιτητές/τριες από το τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών, το τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και το τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου οι οποίοι/ες συμμετείχαν ως συνεντευκτές/τριες στη διεξαγωγή της έρευνας στο πεδίο.

17. Εξάλλου, οι βουλευτικές εκλογές του 2012 που πραγματοποιήθηκαν λίγους μήνες μετά τη διεξαγωγή της εν λόγω έρευνας «διαμόρφωσαν νέα ρήγματα, με κρισιμότερα στοιχεία

Στην προσπάθειά μας να σκιαγραφήσουμε την εξέλιξη των μορφών πολιτικής και κοινωνικής δράσης την τελευταία δεκαετία, θα χρησιμοποιήσουμε και τα δεδομένα που προέρχονται από τέσσερις γύρους της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (εφεξής ESS), στους οποίους μετείχε και η χώρα μας, και τα οποία παρουσιάζουν τις διακυμάνσεις στις δράσεις γυναικών και ανδρών την τελευταία δεκαετία (βλ. Πίνακα 1 στο Παράρτημα).¹⁸ Είναι προφανές ότι οι δύο αυτές έρευνες (του ΕΚΚΕ και της ESS) έχουν σαφώς διαφορετικό εύρος, στόχευση και περιεχόμενο, γι' αυτό και τα δεδομένα τους δεν γίνονται αντιληπτά ως άμεσα συγκρίσιμα. Εντούτοις θεωρούμε ότι είναι θεμιτή η παράθεση των δεδομένων της ESS καθώς προσφέρει ένα πρώτο γνωστικό υπόβαθρο μέσω του οποίου μπορούν στη συνέχεια να αναγνωσθούν νεότερα ερευνητικά δεδομένα.

Οι μορφές δράσης που εμπεριέχονται στα ερωτηματολόγια της ESS παραπέμπουν στην κλασική τυπολογία των Verba και Nie¹⁹ και μπορούν να διαχωριστούν σε ατομικές και συλλογικές. Προκειμένου να σκιαγραφηθεί η εικόνα της έμφυλης πολιτικής συμμετοχής στην Αττική καταγράφονται τα ποσοστά των σχετικών απαντήσεων γυναικών και ανδρών σε αντιδιαστολή με εκείνα της υπόλοιπης χώρας.²⁰ Στα Γραφήματα 1α και 1β απεικονίζεται η ποσοστιαία διαφορά στις απαντήσεις γυναικών και ανδρών στην Αττική (Γρά-

την κοινωνική αλλά και την ηλικιακή πόλωση» (βλ. και ομιλία του Η. Νικολακόπουλου στις 11.03.2013, <http://www.blod.gr/lectures/Pages/viewlecture.aspx?LectureID=744>, πρόσβαση στις 30.07.2013).

18. Οι τέσσερις γύροι στους οποίους μετείχε και η Ελλάδα πραγματοποιήθηκαν το διάστημα Ιανουαρίου-Μαρτίου 2003 [ESS 2002], Ιανουαρίου-Μαρτίου 2005 [ESS 2004], Ιουλίου-Νοεμβρίου 2009 [ESS 2008] και Μαΐου-Ιουλίου 2011 [ESS 2010]. Για αναλύσεις των ελληνικών δεδομένων βλ. Π. Καφετζής - Θ. Μαλούτας - Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική-Κοινωνία-Πολίτες. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2007, και Β. Παπλιάκου - Θ. Σταθοπούλου - Χ. Στρατουδάκη (επιμ.), *Μελέτη των ευρημάτων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (2008-2009)*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2011. Όλα τα δεδομένα των ESS είναι ελεύθερα προσβάσιμα στη διεύθυνση www.europeansocialsurvey.org.

19. Βλ. S. Verba - N.H. Nie. *Participation in America: Political democracy and social equality*, Harper and Row, Νέα Υόρκη 1972, και S. Verba - N.H. Nie - Jae-On Kim, *Participation and political equality: A seven nation comparison*, ό.π.

20. Οι περιφέρειες που καλύπτονται από την έρευνα της ESS είναι και οι 13 γεωγραφικές περιφέρειες της χώρας. Για την επεξεργασία των δεδομένων δημιουργήθηκε μια νέα μεταβλητή με πηγή τη μεταβλητή region, με τις τιμές 1 (Αττική) και 2 (λοιπές περιφέρειες). Τα δεδομένα για τις μορφές δράσης προέρχονται από τις μεταβλητές contrpt, wrkprty, wrkorg, badge, sghrptit, pblmdm και bctprf.

φημα 1α) και στην υπόλοιπη χώρα (Γράφημα 1β), όπου από το ποσοστό των απαντήσεων των γυναικών αφαιρείται το ποσοστό των ανδρών. Εκεί όπου υπάρχει αρνητικό πρόσημο και συνεπώς οι σχετικές τιμές βρίσκονται κάτω από τον οριζόντιο άξονα, συνεπάγεται ότι τα ανδρικά ποσοστά είναι υψηλότερα. Αντίθετα, όταν η διαφορά έχει θετικό πρόσημο (και συνεπώς οι σχετικές τιμές βρίσκονται πάνω από τον οριζόντιο άξονα), εμφανίζονται υψηλότερα ποσοστά στις γυναίκες.

Περιγράφοντας τα δεδομένα του Γραφήματος 1α βλέπουμε ότι το ποσοστό των γυναικείων απαντήσεων είναι ελαφρώς υψηλότερο ή σχεδόν ταυτόσημο στις ESS 2002 και 2004 για τη συμμετοχή σε νόμιμες δημόσιες διαδηλώσεις (η διαφορά στο 2,6% και 0,1% αντίστοιχα), στις ESS 2002 και 2010 για την εργασία για πολιτικό κόμμα (η διαφορά στο 2,1% και 0,2% αντίστοιχα), στην ESS 2004 για την εργασία για κάποια άλλη οργάνωση ή σύλλογο (η διαφορά στο 4,7%) και στις ESS 2002 και 2004 για τη επαφή με πολιτικό ή αρμόδιο της κυβέρνησης (η διαφορά στο 0,3% και 4,1% αντίστοιχα). Το μισοκότζ προϊόντων έχει υψηλότερα ή ίδια ποσοστά και στους τέσσερις γύρους της ESS, ενώ η υπογραφή αιτήματος είναι επίσης ελαφρώς υψηλότερη στις γυναίκες ή σχεδόν ταυτόσημη στις ESS 2004 και 2010 (η διαφορά στο 2% και 0,1%) καθώς και η επίδειξη του σήματος κάποιας εκστρατείας στις ESS 2004 και 2008 (η διαφορά στο 2,6% και 0,2%). Η εικόνα αλλάζει στο Γράφημα 1β, καθώς παντού υπερτερούν τα ανδρικά ποσοστά, με την εξαίρεση της εργασίας για κάποια οργάνωση στην ESS 2004 και του μισοκότζ στην ESS 2008.

Αναλυτικότερα, από τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις έτσι όπως αυτές υποδηλώνονται από τη χωρική διάσταση (Ατική-λοιπή χώρα) προκύπτει ότι στο πεδίο της *συλλογικής δράσης*²¹ οι συμπεριφορές των γυναικών της Ατικής αποκλίνουν σημαντικά σε σχέση με εκείνες των γυναικών στην υπόλοιπη χώρα. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, όπως σ' αυτή λόγου χάρη της «συμμετοχής σε δημόσιες διαδηλώσεις», η συμμετοχή των γυναικών στην Ατική είναι υπερδιπλάσια (από την ESS 2004 και μετά) των γυναικών της λοιπής χώρας και σε ανάλογα ή υψηλότερα επίπεδα από εκείνα των ανδρών.

Στην περίπτωση της προσφοράς εθελοντικής εργασίας («έχουν δουλέψει για κάποια άλλη οργάνωση ή σύλλογο») η τάση τόσο στην Ατική, όσο και στην υπόλοιπη χώρα είναι ανάλογη, δηλαδή αυτή των αυξημένων ποσοστών

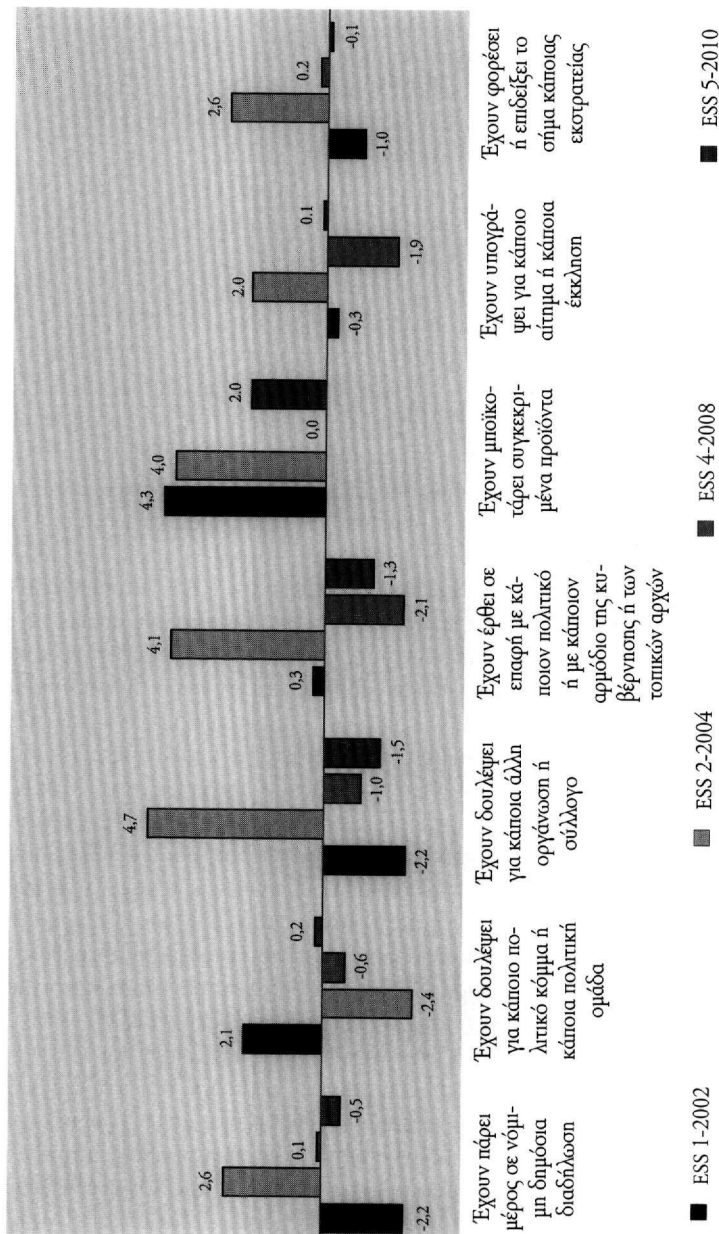
21. Ως συλλογική δράση κατατάσσουμε τη συμμετοχή σε διαδηλώσεις, την εργασία σε πολιτικό κόμμα και την εργασία σε άλλη οργάνωση, ενώ στην ατομική δράση εντάσσεται η επαφή με πολιτικούς, το μισοκότζ, η υπογραφή αιτήματος και η επίδειξη σήματος κάποιας εκστρατείας.

των ανδρών έναντι των γυναικών, με μοναδική εξαίρεση την ESS 2004 (πιθανώς και λόγω της συγκυρίας των Ολυμπιακών αγώνων οι οποίοι διεξήχθησαν την περίοδο αναφοράς) όπου τόσο στην Αττική όσο και στην υπόλοιπη χώρα τα ποσοστά των γυναικών είναι υψηλότερα. Η αμιγώς πολιτική δράση, όπως είναι η εργασία για κάποιο πολιτικό κόμμα ή ομάδα, δεν επιβεβαιώνει τις υποθέσεις για μειωμένη πολιτική συμμετοχή των γυναικών, καθώς στην Αττική οι γυναίκες εμπλέκονται περίπου στον ίδιο βαθμό σε σχέση με τους άνδρες με την πολιτική, με ορισμένες διακυμάνσεις ανάμεσα στους τέσσερις γύρους της έρευνας. Στην σχετική ερώτηση αν έχουν δουλέψει για κάποιο πολιτικό κόμμα ή πολιτική ομάδα, στις ESS 2002 και 2010 τα γυναικεία ποσοστά των απαντήσεων είναι υψηλότερα κατά 2,1% και 0,2% έναντι των ανδρών, ενώ στις ESS 2004 και 2008 τα ανδρικά ποσοστά είναι υψηλότερα κατά 2,4% και 0,8% αντίστοιχα. Αντίθετα στην υπόλοιπη χώρα η εργασία σε κόμμα ή ομάδα συνεχίζει να αποτελεί περισσότερο «ανδρική υπόθεση», καθώς σε όλους τους γύρους της ESS τα ποσοστά των ανδρών είναι περίπου διπλάσια από εκείνα των γυναικών (εντούτοις διαπιστώνουμε ότι η διαφορά αυτή βγαίνει μειούμενη, καθώς κυμαίνεται στο 4% για τις ESS 2002 και 2004, στο 3,1% στην ESS 2008 για να καταλήξει στο 1,8% στην ESS 2010).

Ως προς τις μορφές *ατομικής δράσης*, διαπιστώνεται πως η συμμετοχή μέσω της διαπροσωπικής επαφής, όπως αυτή εκφράζεται με την επαφή με κάποιον πολιτικό ή αρμόδιο, είναι πολύ περισσότερο ανδρική πρακτική στην υπόλοιπη χώρα, ενώ στην Αττική οι διαφορές είναι πολύ μικρότερες και όχι πάντα προς την ίδια κατεύθυνση. Αντίθετα το μοϊκοτάζ προϊόντων εμφανίζεται μάλλον ως περισσότερο «γυναικεία» πρακτική στην Αττική, ενώ στην υπόλοιπη χώρα δεν υπάρχει μια ξεκάθαρη τάση, καθώς άλλες χρονιές τα ποσοστά ανδρών και γυναικών είναι σχεδόν ταυτόσημα, άλλες αυτά των ανδρών είναι υψηλότερα ενώ άλλες είναι υψηλότερα των γυναικών. Σε κάθε περίπτωση, ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 2000 η συγκεκριμένη πρακτική απαντάται πολύ περισσότερο στις γυναίκες της Αττικής (16,4%) έναντι εκείνων της υπόλοιπης χώρας (5%), μια δεκαετία αργότερα καταγράφεται σχεδόν απόλυτη σύγκλιση στα αντίστοιχα ποσοστά (11,9% στην Αττική και 12,0% στην υπόλοιπη χώρα), γεγονός που πιστοποιεί τον έντονα συγκυριακό χαρακτήρα της καθώς διακυμαίνεται από έτος σε έτος. Συγκλίσεις καταγράφονται ωστόσο τόσο σε επίπεδο φύλου όσο και σε χωρικό επίπεδο αναφορικά με πρακτικές όπως «έχουν υπογράψει για κάποιο αίτημα» και «έχουν φορέσει ή επιδείξει το σήμα κάποιας εκστρατείας». Οι μικρές διαφορές που παρατηρούνται στα ποσοστά των απαντήσεων ανδρών και γυναικών είναι ε-

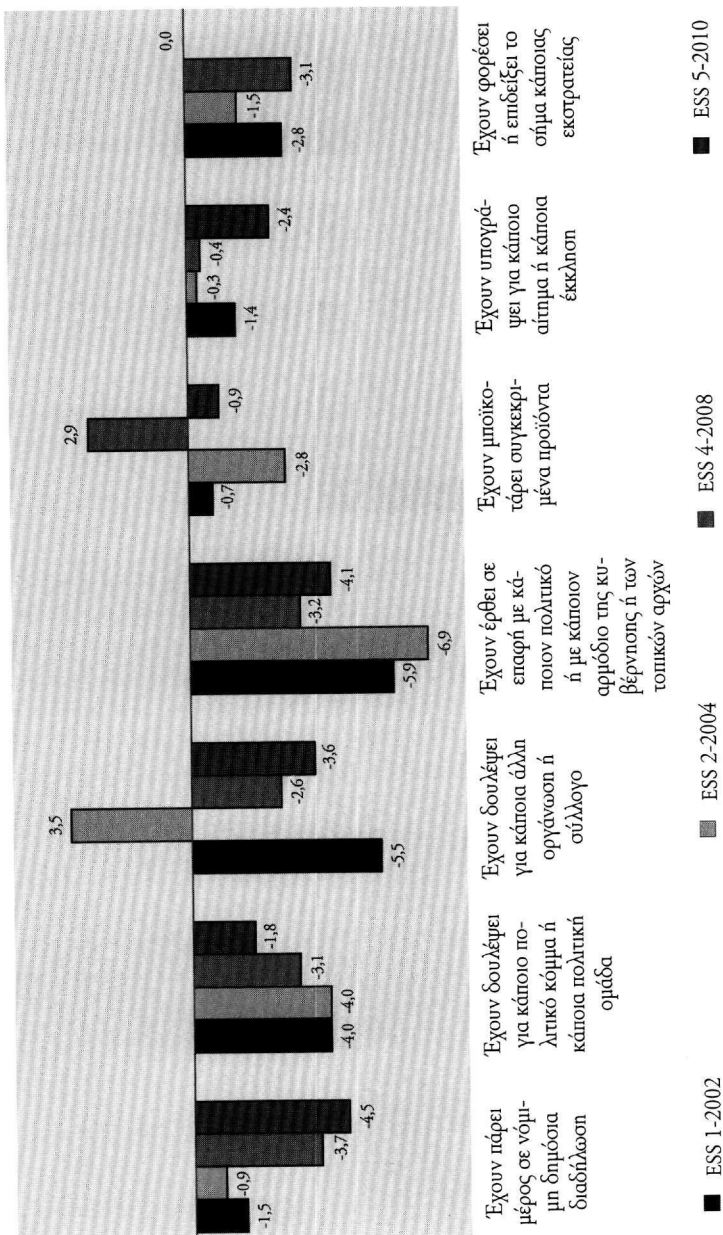
ΓΡΑΦΗΜΑ 1α

Διαφορές στην ατομική και συλλογική δράση γυναικών και ανδρών (Αιτική)

ΓΡΑΦΗΜΑ 1β

Διαφορές στην ατομική και συλλογική δράση γυναικών και ανδρών (υπόλοιπη χώρα)

■ ESS 1-2002

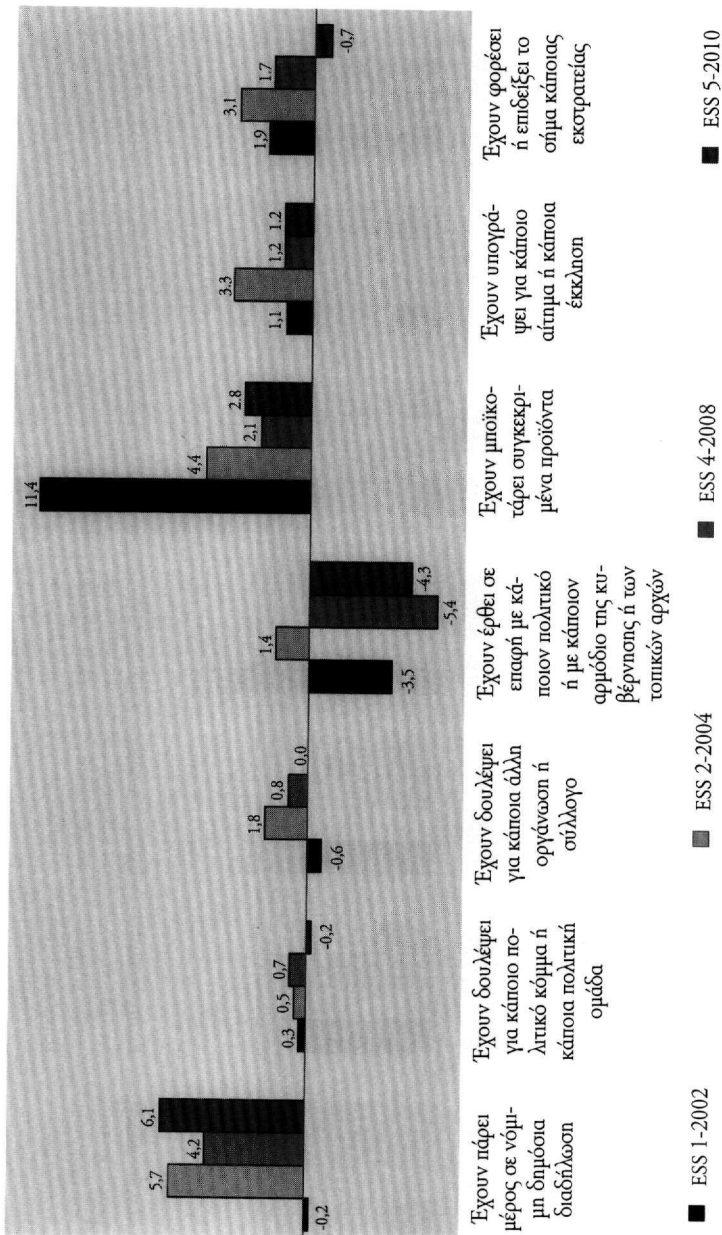
■ ESS 2-2004

■ ESS 4-2008

■ ESS 5-2010

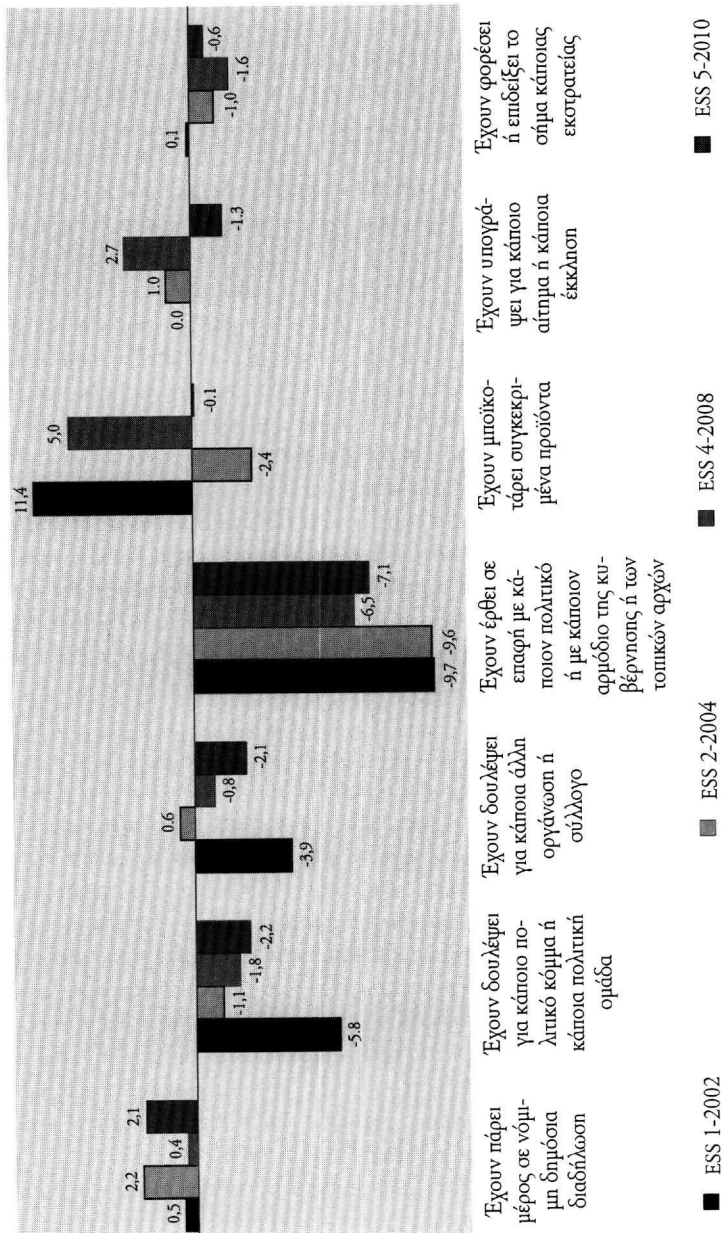
ΓΡΑΦΗΜΑ 2α

Ατομική και συλλογική δράση των γυναικών: διαφορές Αττικής - υπόλοιπες χώρες

ΓΡΑΦΗΜΑ 2β

Ατομική και συλλογική δράση των ανδρών: διαφορές Αττικής - υπόλοιπης χώρας

ντονότερες στην υπόλοιπη χώρα, ενώ στην Αττική η εικόνα που παρουσιάζεται είναι ουσιαστικά ταυτόσημη.

Στα Γραφήματα 2α και 2β απεικονίζονται οι αποκλίσεις στις απαντήσεις των γυναικών (Γράφημα 2α) και των ανδρών (Γράφημα 2β) στην Αττική και την υπόλοιπη χώρα. Εξετάζοντας τα δεδομένα του Γραφήματος 2α παρατηρείται ότι, με την εξαίρεση της προσωπικής επαφής η οποία είναι αυξημένη στην υπόλοιπη χώρα, οι γυναίκες της Αττικής εμφανίζουν σχεδόν πάντα υψηλότερα συμμετοχικά ποσοστά με διαφορές οι οποίες είναι εντονότερες στο πεδίο των κινητοποιήσεων (συμμετοχή σε διαδηλώσεις), αλλά και στις ατομικές δράσεις «νέου τύπου» όπως είναι το μπιόκοτάζ προϊόντων, οι υπογραφές αιτήσεων κ.λπ. Αντίθετα στους άνδρες (Γράφημα 2β) η εικόνα εμφανίζεται ελαφρώς αντεστραμμένη, καθώς στις λεγόμενες «παραδοσιακές» μορφές δράσης, και ιδιαίτερα εκείνες που έχουν άμεσα πολιτική διάσταση (εργασία σε κόμμα και επαφή με πολιτικό), η συμμετοχή των ανδρών είναι υψηλότερη στην υπόλοιπη χώρα από ό,τι στην Αττική.

Εν τέλει τα συγκεκριμένα εμπειρικά δεδομένα δεν επαρκούν για να διαμορφωθεί σφαιρική αποτίμηση της πολιτικής συμμετοχής ανδρών και γυναικών λόγω του περιορισμένου εύρους των δράσεων που καλύπτουν και οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις υιοθετούνται από εξαιρετικά χαμηλά ποσοστά του πληθυσμού τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών. Συνεπώς δεν αποτελούν ισχυρούς δείκτες των ποικίλων ατομικών και συλλογικών δράσεων ανδρών και γυναικών στην Ελλάδα, παρά μόνο επιβεβαιώνουν εν μέρει την υπόθεση για τις διαφορετικές μορφές εμπλοκής γυναικών και ανδρών. Στην Αττική, που αποτελεί και το πεδίο αναφοράς για αυτή την εργασία, δεν προκύπτει μια συνεκτική εικόνα ως προς τις διαφορές στη συμμετοχικότητα, καθώς σε άλλους γύρους της ESS είναι υψηλότερα τα γυναικεία ποσοστά και σε άλλους τα ανδρικά, με παράλληλες διακυμάνσεις και στο εσωτερικό των κατηγοριών δράσης, με την εξαίρεση του μπιόκοτάζ προϊόντος που εγγράφεται σε κάθε γύρο ως περισσότερο «γυναικεία» πρακτική. Στην υπόλοιπη χώρα όμως τα ανδρικά ποσοστά είναι σχεδόν πάντα υψηλότερα σε όλους τους γύρους και σε όλες τις μορφές δράσης, καταδεικνύοντας έτσι τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις που υποκρύπτει η κοινωνική κατηγορία «φύλο» και οι οποίες στην περίπτωση μας εντοπίζονται στη διάσταση κέντρου-περιφέρειας ως μια πιθανή διαιρετική τομή στο πεδίο των συμπεριφορών. Κατά συνέπεια η ανάδειξη του «κέντρου» ως προνομακίου πεδίου δράσης στο πεδίο των κινητοποιήσεων οδηγεί στην ανάγκη αναλυτικότερης εξέτασης των εμπειρικών στοιχείων που αφορούν δράσεις των κατοίκων της Αττικής στην τρέχουσα συγκυρία της οικονομικής κρίσης.

3. «ΠΑΛΑΙΕΣ» ΚΑΙ «ΝΕΕΣ» ΜΟΡΦΕΣ ΔΡΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ: Η ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

Σε αυτή την ενότητα εξετάζεται το εάν και κατά πόσο στην τρέχουσα συγκυρία της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα αναδύονται νέα μοτίβα κινητοποιήσεων και αντιδράσεων, καθώς και εάν και κατά πόσο το φύλο αποτελεί διαφοροποιητική μεταβλητή σε σχέση με τα εν λόγω αναδυόμενα μοτίβα δράσης. Στον Πίνακα 2 παρουσιάζεται η τυπολογία των μορφών κινητοποίησης που υιοθετείται και οι οποίες μπορούν να διακριθούν σε δράσεις οι οποίες πραγματοποιούνται ατομικά ή συλλογικά. Αναφέρονται στο πεδίο της κοινωνικής δράσης τόσο σε ατομικό²² όσο και σε συλλογικό επίπεδο, στο πεδίο της θεσμικής και εξω-θεσμικής πολιτικής δράσης, αλλά και σε δράσεις οι οποίες εντάσσονται στο πεδίο της «πολιτικής ανυπακοής».²³ Στους/στις ερωτώμενους/ες δόθηκε ένας κατάλογος ενεργειών²⁴ και εν συνεχεία τους ζητήθηκε να απαντήσουν κατά πόσο είχαν κάνει κάποιες από αυτές είτε μόνο τον τελευταίο χρόνο είτε τόσο τον τελευταίο χρόνο όσο και παλαιότερα ή μόνο παλαιότερα.²⁵ Από τις απαντήσεις προκύπτει μια τετραπλή κατηγοριοποίηση των ερωτώμενων: α) από τη μία διακρίνονται όσοι και όσες συμμετείχαν για πρώτη φορά το τελευταίο δωδεκάμηνο, συνεπώς μπορεί να υποθεθεί ότι η συγκυρία της κρίσης κινητοποίησε κάποια τμήματα του πληθυσμού που σε παλαιότερες περιόδους απείχαν· β) κατά δεύτερον υπάρχουν εκείνοι/εκείνες που έχουν ένα «σταθερό» συμμετοχικό προφίλ δηλώνοντας ότι τόσο το τελευταίο 12μηνο όσο και παλαιότερα είχαν δραστηριοποιηθεί σε κάποια από τις προαναφερθείσες ενέργειες· γ) τρίτον εντοπίζονται όσοι/ες έχουν απομακρυνθεί

22. Αναφερόμαστε στην «προσφορά χρημάτων ή αγαθών σε ανθρώπους που το έχουν ανάγκη» για τη σχετική ταξινόμηση βλ. Πίνακα 2 στο Παράρτημα.

23. Η έννοια της πολιτικής ανυπακοής (civil disobedience) έλκει την καταγωγή της από την πολιτική φιλοσοφία, χρησιμοποιείται όμως ευρύτατα σε τυπολογίες των μορφών δράσης και κινητοποίησης, σε μια προσπάθεια υπαγωγής κάτω από μια κοινή ταξινομητική κατηγορία δράσεων που εγγράφονται ολοένα και περισσότερο στο ρεπερτόριο των πολιτών τις τελευταίες δεκαετίες. (Για την προτεινόμενη τυπολογία βλ. και J. Ekman - E. Amnå, «Political participation and civic engagement: towards a new typology», *Human Affairs*, τόμ. 22, τχ. 3, 2012, σ. 283-300).

24. Βλ. Ερώτηση 1 στο Παράρτημα.

25. Δράσεις οι οποίες χαρακτηρίζαν μόνον την περίοδο αναφοράς (δηλαδή η συμμετοχή στις συγκεντρώσεις των Αγανακτισμένων στο Σύνταγμα και η συμμετοχή στις λαϊκές συνελεύσεις που οργανώθηκαν την ίδια περίοδο είτε στο Σύνταγμα είτε στις γειτονίες όπως και η άρνηση πληρωμής έκτακτων εισφορών) δεν μπορούσαν να έχουν γίνει και στο παρελθόν, συνεπώς τα αντίστοιχα κελιά στον πίνακα είναι κενά.

καθώς πλέον δηλώνουν ότι μόνον παλαιότερα συμμετείχαν²⁶ και τέλος δ) έχουμε την κατηγορία όσων απέχουν διαχρονικά δηλώνοντας ότι πότε δεν προέβησαν σε κάποια από τις δράσεις και ενέργειες για τις οποίες ερωτώνται.

Από τα στοιχεία του Πίνακα 2²⁶ διαπιστώνεται ότι η χρονική συγκυρία της κρίσης κινητοποιεί σε ανάλογο βαθμό γυναίκες και άνδρες, καθώς οι ποσοστιαίες διαφορές στις απαντήσεις όσων που δηλώνουν ότι προέβησαν για πρώτη φορά τον τελευταίο χρόνο σε κάποια από τις αναφερθείσες μορφές δράσης δεν παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις. Αυτό το οποίο προκύπτει είναι ότι στην τρέχουσα συγκυρία οι μορφές (αντί)δρασης που ενισχύονται σημαντικά σε σχέση με το παρελθόν είναι κυρίως εκείνες της «πολιτικής ανυπακοής», καθώς το 19,3% των γυναικών δηλώνει ότι τον τελευταίο χρόνο αρνήθηκε να πληρώσει εισιτήρια ή διόδια, ενώ και παλαιότερα κάτι τέτοιο έκανε μόλις το 2,5%. Παράλληλα ένα 10,2% των γυναικών συμμετείχε τον τελευταίο χρόνο σε «αποδοκιμασίες προσώπων ή συμβολικές πράξεις οργής», ποσοστό υπερπολλαπλάσιο σε σχέση με εκείνο του παρελθόντος. Πέρα όμως από την ενίσχυση των τάσεων πολιτικής ανυπακοής εγγράφεται και μια μεγαλύτερη μαζικότητα στην κοινωνική δράση μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα (συμμετοχή σε ομάδες διαλόγου/blogs), καθώς το 16,8% των γυναικών και το 18,3% των ανδρών αντίστοιχα τα ενέταξε για πρώτη φορά το τελευταίο δωδεκάμηνο στο ρεπερτόριο δράσης του. Τέλος έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι ενώ η συμμετοχή για πρώτη φορά τον τελευταίο χρόνο σε απεργιακές κινητοποιήσεις εμφανίζεται σχεδόν ταυτόσημη σε γυναίκες (15,9%) και άνδρες (15,1%), υποδηλώνοντας, όπως είπαμε και παραπάνω, ότι στη δεδομένη χρονική συγκυρία άνδρες και γυναίκες αναλαμβάνουν δράση σε ανάλογο βαθμό, εντούτοις η εν λόγω πρακτική εμφανίζεται διαφοροποιημένη ως προς το φύλο σε όσους/ες συμμετείχαν και τώρα και παλαιότερα (10,2% των γυναικών έναντι 18,5% των ανδρών). Ανάλογη είναι και η τάση στη συμμετοχή σε πολιτικό κόμμα/συνδικαλιστική οργάνωση, με σαφώς χαμηλότερα όμως τα συμμετοχικά ποσοστά όσων συμμετείχαν για πρώτη φορά το τελευταίο χρόνο (2,2% των γυναικών και 3,7% των ανδρών, έναντι 1,8% των γυναικών και 7,8% των ανδρών που συμμετείχαν και τώρα και παλαιότερα).

Παράλληλα, στο πεδίο των δράσεων που δεν είχαν χρονικό προηγούμενο, καταγράφεται ανάλογη μαζικότητα στη συμμετοχή τόσο των γυναικών όσο και των ανδρών. Ποσοστό 40,7% των γυναικών και 43,1% των ανδρών συμμετείχαν στις συγκεντρώσεις των αγανακτισμένων, ενώ ελαφρώς χαμη-

26. Βλ. Παράρτημα στο τέλος του άρθρου.

λότερα ήταν τα ποσοστά των γυναικών (34,2%) και των ανδρών (38,9%) που συμμετείχαν στις λαϊκές συνελεύσεις που πραγματοποιήθηκαν το ίδιο διάστημα στο Σύνταγμα αλλά και σε γειτονίες της Αττικής.

Συμπυκνώνοντας τα παραπάνω, πέρα από τα υψηλά ποσοστά απαντήσεων στη συμμετοχή στις συγκεντρώσεις των Αγανακτισμένων, αλλά και στις λαϊκές συνελεύσεις που πραγματοποιήθηκαν το ίδιο χρονικό διάστημα, και οι οποίες παρά τη μαζικότητά τους δεν είχαν επαναλαμβανόμενο χαρακτήρα, διαπιστώνεται ότι η οικονομική κρίση ενίσχυσε τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες περισσότερο τις δράσεις πολιτικής ανυπακοής, έναντι άλλων δράσεων. Παράλληλα λειτούργησε μάλλον απονομιμοποιητικά αναφορικά με τα πολιτικά κόμματα και τα συνδικάτα, καθώς η συμμετοχή σε αυτά συρρικνώθηκε. Θα λέγαμε λοιπόν ότι με άξονα την τετραπλή κατηγοριοποίηση που περιγράψαμε στην αρχή αυτής της ενότητας, η πρώτη κατηγορία ερωτώμενων (όσοι/ες συμμετείχαν για πρώτη φορά) εμφανίζει παρόμοιο «συμμετοχικό» προφίλ ως προς το φύλο. Οι μεγαλύτερες αποκλίσεις στα ποσοστά των απαντήσεων γυναικών και ανδρών παρουσιάζονται στις κατηγορίες που κιντοποιούνταν είτε *και τώρα και παλαιότερα* είτε *μόνο παλαιότερα*, και σε εκείνες τις μορφές δράσης που εντάσσονται στο πεδίο μιας παραδοσιακής, συλλογικού τύπου κιντοποίησης.

Συνεπώς η αρχική μας υπόθεση, ότι το φύλο παύει να αποτελεί διαφοροποιητική μεταβλητή στην τρέχουσα συγκυρία, επιβεβαιώνεται σε σημαντικό βαθμό, καθώς οι μεγαλύτερες αποκλίσεις στις απαντήσεις περιορίζονται στη θεσμική πολιτική συμμετοχή, δηλαδή την ένταξη σε πολιτικό κόμμα ή συνδικαλιστική οργάνωση και σε μεγάλο βαθμό αντανακλούν διαφορές στην ανάληψη δράση από τους/τις ερωτώμενους/ες κατά το παρελθόν (δηλαδή οι διαφορές εντοπίζονται όχι στη δράση που αναλήφθηκε στην τρέχουσα συγκυρία αλλά στις απαντήσεις που αναφέρονται στην παρελθούσα δράση των υποκειμένων). Τα συγκεκριμένα ευρήματα απηχούν και τα συμπεράσματα σχετικής έρευνας αναφορικά με το προφίλ των νεοεισερχόμενων ανδρών και γυναικών στην ελληνική Βουλή το 2012.²⁷ Στην εν λόγω έρευνα διαπιστώθηκε ότι οι γυναίκες, καθώς εντάχθηκαν αργότερα από τους άνδρες στις πολιτικές ελίτ, ουσιαστικά «προσπέρασαν» τη θητεία στα παραδοσιακά κανάλια διαμεσολάβησης (κόμματα και συνδικάτα), τα οποία δείχνουν αποδυναμωμένα, και υιοθέτησαν απευθείας τις νέες μορφές. Αν και το πλαίσιο της ανά-

27. Βλ. Μ. Kakepaki - Υ. Karayiannis, «“The more they change, the more they stay the same?” The gendered aspect of political representation in Greece during the crisis», ανακοίνωση στο 3rd European Conference on Politics and Gender, Βαρκελώνη, 21-23 Μαρτίου 2013.

λυσης είναι διαφορετικό, εντούτοις το συγκεκριμένο μοτίβο δείχνει ανάλογο: στρώματα του πληθυσμού τα οποία παρέμεναν εκτός της ατομικής/συλλογικής δράσης εντάσσονται πλέον με ανάλογους ρυθμούς προσπερνώντας τις παλαιές μορφές δράσης (στις οποίες ουσιαστικά δεν συμμετείχαν ποτέ μαζί και οι οποίες σήμερα φθίνουν) και μεταβαίνουν απευθείας στις μορφές εκείνες που απηχούν και εκφράζουν την τρέχουσα κοινωνική, οικονομική και πολιτική συγκυρία.

Τέλος, ένα δεύτερο ερώτημα που εξετάζεται στη συνέχεια αφορά τα *κίνητρα* της ατομικής/συλλογικής κινητοποίησης.²⁸ Η διερεύνηση των λόγων που ώθησαν τους/τις ερωτώμενους/ες να αναλάβουν κάποια μορφή δράσης για πρώτη φορά το τελευταίο 12μηνο (Πίνακας 3.1) προσφέρει επιπλέον ερμηνεία των παραπάνω διαπιστώσεων. Η διάθεση συμμετοχής («γιατί δεν θέλω να μένω αδρανής») ως αυτοσκοπός και ως ανάγκη αντίδρασης, χωρίς όμως την προσδοκία επίτευξης ενός ορατού στόχου, κυριαρχεί στις απαντήσεις γυναικών (40,4%) και ανδρών (43,7%). Παράλληλα όμως καταγράφονται και υψηλότερα ποσοστά στις απαντήσεις των γυναικών οι οποίες προσλαμβάνουν την ανάληψη δράσης από μέρους τους «ως έναν νέο τρόπο να ακουστεί η φωνή [τους]», καθώς τη συγκεκριμένη απάντηση επιλέγει το 26,4% των γυναικών έναντι του 20,7% των ανδρών. Η επιλογή της συγκεκριμένης απάντησης συνιστά μια επιπλέον ένδειξη ότι όντως η συγκυρία της κρίσης κινητοποίησε κοινωνικές κατηγορίες οι οποίες μέχρι πρότινος απείχαν, εφόσον κατέστρεπε περισσότερο «ελκυστικές» ορισμένες νέες πρακτικές ανάληψης δράσης. Η ηλικιακή διασπορά των απαντήσεων είναι ακόμα περισσότερο δηλωτική της συγκεκριμένης τάσης (Πίνακας 3.2. στο Παράρτημα), καθώς ιδιαίτερα για τις μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες (άνω των 66 ετών) η επιλογή αυτή είναι πλειοψηφική και υπερδιπλάσια εκείνης των ανδρών. Αντίθετα η σημασία της «άσκησης πίεσης για αλλαγή πολιτικής» και τη συνένευστος με «ανθρώπους που μοιράζονται τις ίδιες ανησυχίες» δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση προτεραιότητα της συγκεκριμένης ηλικιακής κατηγορίας γυναικών, σε αντίθεση με τις απαντήσεις των ανδρών της ίδιας ηλικιακής ομάδας.

Κλείνοντας την παρουσίαση των δεδομένων και προκειμένου να προσδιορίσουμε τη συνάφεια ανάμεσα στις ομάδες των μεταβλητών που εξετάσαμε, εφαρμόσαμε διμεταβλητές συσχετίσεις (bivariate correlations) και μελετήσαμε τον συντελεστή συσχέτισης Pearson. Στον Πίνακα 4 παρουσιάζονται οι συντελεστές συσχέτισης (r^2) ανάμεσα στις μεταβλητές αυτές.²⁹

28. Βλ. Ερώτημα 2 στο Παράρτημα.

29. Στατιστικά σημαντική συνάφεια μεταξύ των μεταβλητών επιβεβαιώνεται στις περιπτώ-

Όπως μπορούμε να δούμε, το φύλο συσχετίζεται μόνο με την προσφορά χρημάτων (οι γυναίκες εμφανίζεται να προσφέρουν περισσότερο από τους άνδρες) και με την ένταξη σε πολιτικό κόμμα/συνδικαλιστική οργάνωση και τη συμμετοχή σε απεργιακές κινητοποιήσεις (όπου οι άνδρες συμμετέχουν περισσότερο), δηλαδή με τις μορφές δράσης που εντάσσονται στη θεσμική πολιτική συμμετοχή. Σε καμία από τις άλλες μορφές δράσης δεν υπάρχει στατιστική συσχέτιση με το φύλο, επιβεβαιώνοντας έτσι τις αρχικές διαπιστώσεις. Αντίθετα η ηλικία είναι εκείνη που αναδεικνύεται σε βασικό παράγοντα συσχέτισης, καθώς οι νεότεροι/ες ερωτώμενοι/ες συμμετείχαν περισσότερο στις λαϊκές συνελεύσεις και στις συγκεντρώσεις των Αγανακτισμένων και εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά άρνησης πληρωμής εισιτηρίων και συμμετοχής σε ομάδες διαλόγου/blogs, ενώ οι μεγαλύτεροι/ες σε ηλικία αρνούνται περισσότερο να πληρώσουν τις έκτακτες εισφορές και εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής σε πολιτικά κόμματα. Πρέπει να επισημανθεί ότι σχεδόν όλες οι μορφές δράσης συσχετίζονται μεταξύ τους, συνηγορώντας έτσι υπέρ της διαπίστωσης ότι η συμμετοχικότητα (έτσι όπως προσδιορίζεται από τις διαθέσιμες μεταβλητές) εντάσσεται σε μια γενικότερη διάθεση για ανάληψη δράσης, χωρίς κάποιες μορφές να αποκλείουν άλλες, αλλά αντίθετα μάλλον να δημιουργούν την εικόνα πολιτών που κινητοποιούνται σε πολλαπλά επίπεδα.³⁰

οις που το επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας είναι μεγαλύτερο του 0,01 ή του 0,05. Επίσης θετικό πρόσημο στην τιμή του Pearson υποδηλώνει ότι η συνάφεια έχει την ίδια κατεύθυνση (αύξηση τιμών της μιας μεταβλητής συνεπάγεται και αύξηση των τιμών της άλλης και αντίστοιχα μείωση των τιμών της μιας μεταβλητής μείωση των τιμών της άλλης). Αρνητικό πρόσημο υποδηλώνει συνάφεια με διαφορετική κατεύθυνση, δηλαδή αύξηση των τιμών της μιας μεταβλητής συνεπάγεται μείωση των τιμών της άλλης (βλ. και Χ. Νόβα Καλτσούνη, *Μεθοδολογία εμπειρικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες: ανάλυση δεδομένων με τη χρήση του SPSS 13*, Gutenberg, Αθήνα 2006, σ. 231).

30. Για παράδειγμα από τον Πίνακα 4 προκύπτει ότι όσοι/ες συμμετείχαν σε λαϊκές συνελεύσεις, συμμετείχαν και στις συγκεντρώσεις των Αγανακτισμένων (0,663), αρνήθηκαν να πληρώσουν έκτακτες εισφορές (0,132) και εισιτήρια (0,112), συμμετείχαν σε ΜΚΟ/φιλανθρωπικές ομάδες (0,146), σε μορφές αυτο-οργάνωσης πολιτών (0,226), εντάσσονταν σε κόμμα/συνδικάτο (0,142), συμμετείχαν σε αποδοκιμασίες προσώπων (0,246), σε ομάδες διαλόγου/blogs (0,212) και σε απεργιακές κινητοποιήσεις (0,263).

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στόχος του κειμένου ήταν να καταγράψει τις μορφές κοινωνικής αντίδρασης και κινητοποίησης στην Αθήνα εν μέσω κρίσης διερευνώντας το κατά πόσο η μεταβλητή του φύλου αποτελεί στοιχείο διαφοροποίησης. Από τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν δεν προκύπτει ιδιαίτερη συσχέτιση, καθώς διαπιστώνεται ότι τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, γυναίκες και άνδρες υιοθέτησαν ανάλογες συμμετοχικές πρακτικές, με τις γυναίκες να εμφανίζουν χαμηλότερα ποσοστά μόνο στις θεσμικές πολιτικές πρακτικές. Το συγκλίνον πρότυπο μοιάζει να είναι εκείνο ενός υποκειμένου που (αντι)δρά υιοθετώντας περισσότερο εξω-θεσμικές και λιγότερο θεσμικές πρακτικές, αποστρέφεται συλλογικότητες όπως τα κόμματα και τα συνδικάτα, συμμετέχει μαζικά στα κινήματα των Αγανακτισμένων και στις λαϊκές συνελεύσεις και εντάσσει στο ρεπερτόριο δράσης του πράξεις πολιτικής ανυπακοής. Παράλληλα όμως εντοπίζονται και εσωτερικές διαφοροποιήσεις ως προς τα κίνητρα ανάληψης των δράσεων αυτών, δηλωτικές μιας ουσιαώδους διάκρισης: ακόμα και όταν υπάρχει σύγκλιση στις δράσεις και τις πρακτικές ανδρών και γυναικών, η δράση μπορεί να νοηματοδοτείται με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με τις προηγούμενες κοινωνικοπολιτικές εμπειρίες των υποκειμένων.

Αν και τα δεδομένα που παραθέσαμε δεν επαρκούν προκειμένου να χωρήσουμε σε γενικότερες διαπιστώσεις αναφορικά με τη σχέση φύλου και πολιτικής την περίοδο της κρίσης, αφενός λόγω του γεωγραφικού τους περιορισμού και αφετέρου λόγω του περιορισμένου εύρους των διαθέσιμων ερωτημάτων, εντούτοις προσφέρουν κάποιες βασικές υποθέσεις προς περαιτέρω εμπειρική διερεύνηση και τεκμηρίωση: οι συγκλίνουσες πρακτικές γυναικών και ανδρών σκιαγραφούν ένα νέο ρεπερτόριο δράσης το οποίο απέχει εξίσου από τα παλαιά «ανδρικά» και «γυναικεία» πρότυπα και το οποίο μοιάζει να χαρακτηρίζεται από άλλες διαιρετικές τομές, βασιζόμενες κυρίως σε ηλικιακές και (ενδεχομένως) χωρικές διακρίσεις. Προκειμένου όμως να μπορέσουμε να αποτυπώσουμε τη βαρύτητα και το εύρος αυτών των νέων προτύπων και διαιρέσεων οφείλουμε να διατυπώσουμε τα κατάλληλα εκείνα νέα ερωτήματα, τα οποία θα είναι σε θέση να καταγράψουν την νέα, ρευστή ακόμα και αδιαμόρφωτη πραγματικότητα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Μορφές ατομικής και συλλογικής δράσης 2002-2010 (Αττική και λοιπή χώρα). Κατανομές ανά φύλο*

	ESS 1 - 2002		ESS 2 - 2004		ESS 4 - 2008		ESS 5 - 2010	
	Γυναίκες %	Άνδρες %	Γυναίκες %	Άνδρες %	Γυναίκες %	Άνδρες %	Γυναίκες %	Άνδρες %
Μορφές συλλογικής δράσης								
Έχουν πάρει μέρος σε νόμιμη δημόσια διαδήλωση	3,6 (3,8)	5,8 (5,3)	8,9 (3,2)	6,3 (4,1)	7,8 (3,6)	7,7 (7,3)	12,8 (6,7)	13,3 (11,2)
Έχουν δουλέψει για κάποιο πολιτικό κόμμα ή κάποια πολιτική ομάδα	4,2 (3,9)	2,1 (7,9)	4,9 (4,4)	7,3 (8,4)	3,6 (2,9)	4,2 (6,0)	2,4 (2,6)	2,2 (4,4)
Έχουν δουλέψει για κάποια άλλη οργάνωση ή σύλλογο	3,4 (4,0)	5,6 (9,5)	8,6 (6,8)	3,9 (3,3)	3,6 (2,8)	4,6 (5,4)	3,7 (3,7)	5,2 (7,3)
Μορφές ατομικής δράσης								
Έχουν έρθει σε επαφή με κάποιον πολιτικό ή με κάποιον αρμόδιο της κυβέρνησης ή των τοπικών αρχών	10,6 (14,1)	10,3 (20,0)	13,8 (12,4)	9,7 (19,3)	5,6 (11,0)	7,7 (14,2)	4,6 (8,9)	5,9 (13,0)
Έχουν μοιχοκτάσει συγκεκριμένα προϊόντα	16,4 (5,0)	12,1 (5,7)	7,9 (3,5)	3,9 (6,3)	16,8 (14,7)	16,8 (11,8)	13,9 (11,1)	11,9 (12,0)
Έχουν υπογράψει για κάποιο αίτημα ή έκκληση	5,0 (3,9)	5,3 (5,3)	5,4 (2,1)	3,4 (2,4)	4,8 (3,6)	6,7 (4,0)	5,3 (4,1)	5,2 (6,5)
Έχουν φορέσει ή επιδειξει το σήμα κάποιας εκστρατείας	3,0 (1,1)	4,0 (3,9)	4,7 (1,6)	2,1 (3,1)	3,4 (1,7)	3,2 (4,8)	2,6 (3,3)	2,7 (3,3)

* Οι τιμές εκτός παρενθέσεων αναφέρονται στα ποσοστά της Αττικής, οι τιμές εντός παρενθέσεων αναφέρονται στα ποσοστά της υπόλοιπης χώρας.

Πηγή: European Social Survey (<http://www.europeansocialsurvey.org>).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Υπολογία μορφών δράσης στην Αθήνα της κρίσης. Κατανομές ανά φύλο (%)*

Μορφή δράσης	Τον τελευταίο χρόνο Γυναίκες	Ανδρες	Και τώρα και παλαιότερα Γυναίκες	Ανδρες	Μόνο παλαιότερα Γυναίκες	Ανδρες	Ποτέ Γυναίκες	Ανδρες
Ατομικό επίπεδο								
Κοινωνικά δράση								
	22,9	22,7	38,2	31,0	16,0	15,2	22,9	31,0
Πολιτική συντακτική								
	19,2	25,9						
	19,3	15,3	2,5	5,7	1,1	3,1		
	10,2	9,8	2,2	4,5	2,5	2,6	77,1	75,9
Συλλογικό επίπεδο								
Εξω-θεσμικά πολιτική δράση								
	40,7	43,1						
	34,2	38,9						
	15,9	15,1	10,2	18,5	8,8	10,7	65,0	55,0
Θεσμικά πολιτική δράση								
	2,2	3,7	1,8	7,8	7,0	12,3	89,0	76,2
	16,4	18,3	4,7	9,5	3,3	1,9	75,6	70,3
Κοινωνικά δράση								
	7,5	10,4	3,0	3,9	4,9	3,5	84,7	82,2
	9,3	7,2	7,1	8,7	7,9	6,8	75,7	77,2

* Τα ποσοστά είναι επί των έγκυρων απαντήσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.1

Λόγοι αντίδρασης*

	Γυναίκες %	Άνδρες %
Γιατί δεν θέλω να μένω αδρανής	40,4	43,7
Για να ασκήσω πίεση για αλλαγή πολιτικής	34,0	33,0
Είναι ένας νέος τρόπος να ακουστεί η φωνή μου	26,4	20,7
Είναι αποτελεσματικός τρόπος αντίδρασης στα μέτρα του μνημονίου	16,6	16,5
Για να συναντήσω άλλους ανθρώπους που μοιράζονται τις ανησυχίες μου	10,2	14,2
Για να πείσει η κυβέρνηση	8,3	13,0
Άλλο λόγος	7,9	5,7
Από περιέργεια	2,6	3,1

* Αθροισμένες πολλαπλές απαντήσεις

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.2

Λόγοι αντίδρασης ανά φύλο και ηλικιακή ομάδα

	Γυναίκες		Άνδρες		Γυναίκες		Άνδρες		Γυναίκες		Άνδρες	
	15-29	15-29	30-49	30-49	50-65	50-65	66+	66+	66+	66+		
Γιατί δεν θέλω να μένω αδρανής	42,1	44,1	43,9	46,2	37,3	41,2	26,1	35,7				
Για να ασκήσω πίεση για αλλαγή πολιτικής	28,9	37,3	40,8	35,2	39,0	30,9	4,3	17,9				
Είναι ένας νέος τρόπος να ακουστεί η φωνή μου	25,0	18,6	27,6	29,7	23,7	17,6	26,1	10,7				
Είναι αποτελεσματικός τρόπος αντίδρασης στα μέτρα του μνημονίου	13,2	13,6	15,3	14,3	22,0	22,1	17,4	21,4				
Για να συναντήσω άλλους ανθρώπους που μοιράζονται τις ανησυχίες μου	14,5	11,9	8,2	15,4	10,2	16,2	4,3	17,9				
Για να πείσει η κυβέρνηση	7,9	10,2	3,1	14,3	15,3	14,7	17,4	10,7				
Άλλο λόγος	10,5	8,5	7,1	7,7	1,7	4,4	21,7	0,0				
Από περιέργεια	3,9	5,1	4,1	1,1	0,0	1,5	0,0	10,7				

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Τυπολογία μορφών δράσης: συντελεστές συσχέτισης

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Συμμετοχή σε λαϊκές συνελεύσεις	1										
2. Συμμετοχή σε συγκεντρώσεις των Αγανακτισμένων	,663**	1									
3. Άρνηση πληρωμής έκτακτων εισφορών	,132**	,129**	1								
4. Προσφορά χρημάτων	,058	,061	,024	1							
5. Συμμετοχή σε ΜΚΟ/φιλανθρωπικές	,146**	,076	,068	,211**	1						
6. Μορφές αυτο-οργάνωσης πολιτών	,226**	,140**	,195**	,167**	,343**	1					
7. Ένταξη σε κόμμα/συνδικάτο	,142**	,102**	,122**	,087**	,223**	,265**	1				
8. Αποδοκμασίες πρόσωπων	,246**	,216**	,197**	,146**	,153**	,259**	,208**	1			
9. Άρνηση πληρωμής εισιτηρίων	,112**	,159**	,146**	,040	,087**	,124**	,079	,309**	1		
10. Ομάδες διαλόγου/ blogs	,212**	,224**	,057	,118**	,215**	,281**	,145**	,259**	,290**	1	
11. Απεργιακές κινητοποιήσεις	,263**	,259**	,162**	,119**	,118**	,262**	,289**	,235**	,177**	,148**	1
12. Φύλο	,049	,024	,081	-,088*	-,009	,009	,132**	,012	,009	,043	,089*
13. Ηλικία	,116**	,173**	-,093*	-,007	,010	-,031	-,091*	-,017	,218**	,201**	-,026
14. Κύρια ασχολία	,048	,046	,052	-,018	,041	,029	,066	-,025	-,024	,006	,161**

* Η συσχέτιση είναι σημαντική στο 0,05.

** Η συσχέτιση είναι σημαντική στο 0,01.

Ερώτηση 1: Παρακαλώ πείτε μου αν έχετε κάνει κάτι από τα παρακάτω τον τελευταίο χρόνο ή και παλαιότερα:

	Ναι, παλαιότερα	Ναι, τον τελευταίο χρόνο	Όχι	Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ
Συμμετοχή στις λαϊκές συνελεύσεις στην πλ. Συντάγματος ή σε γειτονιές		2	3	99
Συμμετοχή στις συγκεντρώσεις των Αρνακτισμένων στην πλατεία Συντάγματος		2	3	99
Άρνηση πληροφοριών έκτακτων εισφορών		2	3	99
Προσφορά χρημάτων ή αγαθών σε ανθρώπους που έχουν ανάγκη	1	2	3	99
Συμμετοχή σε ΜΚΟ/ φιλανθρωπικές οργανώσεις	1	2	3	99
Συμμετοχή σε μορφές αυτο-οργάνωσης πολιτών για την αντιμετώπιση βασικών αναγκών σε τοπικό επίπεδο		2	3	99
Ένταξη σε πολιτικό κόμμα/συνδικαλιστική οργάνωση		2	3	99
Συμμετοχή σε αποδοκιμασίες προσώπων, συμβολικές πράξεις οργής		2	3	99
Άρνηση πληροφοριών εισπράτων και διόδων		2	3	99
Συμμετοχή σε ομάδες διαλόγου/blogs για την υφιστάμενη κατάσταση		2	3	99
Συμμετοχή σε απεργιακές κινητοποιήσεις		2	3	99

Ερώτηση 2: Ποιοι ήταν οι σημαντικότεροι λόγοι που σας ώθησαν να ακολουθήσετε αυτές τις μορφές δράσης τους τελευταίους 12 μήνες; (έως 2 απαντήσεις)

Είναι αποτελεσματικός τρόπος αντίδρασης στα μέτρα του Μνημονίου

Γιατί είναι ένας νέος τρόπος να ακουστεί η φωνή μου

Για να πέσει η κυβέρνηση

Για να ασκώσω πίεση για αλλαγή πολιτικής

Για να συναντήσω άλλους ανθρώπους που μοιράζονται τις ανησυχίες μου

Γιατί δεν θέλω να μένω αδρανής

Από περιέργεια

Άλλος λόγος

Δεν γνωρίζω/δεν απαντώ